

Kroniek Algemeen

NTBR 2017/44

Deze kroniek begint met de aankondiging van feestbundels voor Antonio Gambaro (Milaan) en Dorien Pessers (Amsterdam). In Utrecht werd vergaderd over 'law in the risk society'. In Nijmegen promoveerde Roel van Leuken op een studie naar de rechtsverhoudingen tussen particulieren en de Unierechtelijke verkeersvrijheden. En in Utrecht was het Nam Giang Do die een verhandeling schreef over Vietnamees en Europees contractenrecht. Kim van der Kraats promoveerde aldaar op de positie van de kantonrechter. Eveneens op rechterlijke organisatie ziet een themanummer van *RabelsZeitschrift* over bijzondere rechtsgangen. Daarnaast leverde het burgerlijk procesrecht diverse geschriften op van de Nederlandse vereniging voor Procesrecht. De circulaire economie was het thema van de jaarvergadering van de Vereniging voor milieurecht. In Italië is rechtsvergelijking een verplicht studieonderdeel, hetgeen verklaart waarom er regelmatig studieboeken over verschijnen. Als gebruikelijk wordt de december-kroniek afgesloten met de bekendmaking van het beste boek van 2017.

1. Inleiding

De laatste kroniek van het kalenderjaar begint met de aankondiging van twee feestbundels van uiteenlopende signatuur: één voor de Italiaanse civilist Antonio Gambaro (par. 2) en één voor de Amsterdamse emerita – niet dat iemand haar nu al met die aanduiding associëert – Dorien Pessers (par. 3). In Utrecht vond een congres plaats over 'law in the risk society' (par. 4). Drie promoties zijn er deze maand te melden. In Nijmegen promoveerde Roel van Leuken op een studie naar de rechtsverhoudingen tussen particulieren en de Unierechtelijke verkeersvrijheden, welke thans ook in het Engels is verschenen (par. 5). In Utrecht disserteerde Nam Giang Do op een eveneens Engelstalige vergelijking van Vietnamees en Europees contractenrecht (par. 6). Eerder verdedigde in Utrecht Kim van der Kraats haar studie over de kantonrechter (par. 7).

De rechterlijke organisatie komt (tevens) aan de orde in een themanummer van *RabelsZeitschrift* over bijzondere rechtsgangen (par. 8). Daarnaast zijn er vier geschriften van de Nederlandse vereniging voor Procesrecht te noemen; binnen het privaatrecht is het burgerlijk procesrecht momenteel het meest swingende – collectieve actie, KEI, prejudiciële vragen, WCAM – onderdeel (par. 9). De circulaire economie was het thema van een bundel van de Vereniging voor mi-

lieurecht (par. 10). Anders dan in ons land is de rechtsvergelijking in Italië een verplicht studieonderdeel, hetgeen wellicht de verklaring is van het feit dat er zoveel studieboeken over verschijnen (par. 11). Als gebruikelijk wordt de december-kroniek afgesloten met de verkiezing van het boek dat men zou geven aan een nichtje dat de rechtenstudie niet meer zo ziet zitten. Welk van de in 2017 in deze kroniek aangekondigde publicaties zouden wij haar ten geschenke geven (par. 12)?

Zelf leverde ik deze maand een bijdrage aan de Gambaro-bundel (par. 2), trad ik aan als (mede)promotor van de studie van Nam Giang Do (par. 6), was ik aanwezig bij de promotie van Van der Kraats zonder daarbij betrokken te zijn (par. 7) en maakte ik deel uit van de jury voor verkiezing van het boek van het jaar 2017 (par. 12).

2. Feest in Milaan

Een van Italië's meest vooraanstaande civilisten is Antonio Gambaro (Milaan). Op 4 juni 2016 voltooide hij zijn zeventigste levensjaar. Een jaar nadien ontving Gambaro ter gelegenheid hiervan een feestbundel met de titel *Un giurista di successo*. Dat succes blijkt reeds uit de omvang van de bundel, geredigeerd door Ugo Mattei, Albina Candian, Barbara Pozzo, Alberto Monti en Carlo Marchetti, die 96 bijdragen telt. De meeste daarvan zijn in het Italiaans gesteld en door Italiaanse collegae geschreven –, maar er zijn ook Engelstalige opstellen en een enkele bijdrage in de Franse taal opgenomen. De bijdragen zijn verspreid over vier delen: methodologie, goederenrecht, contractenrecht en aansprakelijkheid. In deze aankondiging moet ik met een kleine proeve volstaan. Dàt Italië onze aandacht verdient, behoeft, dunkt mij, nauwelijks betoog. Het land herbergt – met de stelsels van Duitsland, Engeland en Frankrijk – een van de Grote Vier van Europa. En – aardig om te weten – anders dan in veel andere landen is de belangstelling voor het Romeinse recht er nog springlevend.

De Gambaro-bundel vangt aan met twee beredeneerde levensberichten, één van de Pisaanse emeritus Umberto Breccia (p. 1-17: 'Antonio Gambaro e la "tradizione giuridica occidentale"') en één van de Turijnse Ugo Mattei, die herinnert aan Gambaro's samenwerking met de Amerikaanse rechtsvergelijkers John Henry Merryman en Guido Calabresi (p. 19-33: 'Sul crinale dell'egemonia/Antonio Gambaro e la ricezione critica del modello statunitense: 1972-2012').

2.1 Methodologie

Het eerste deel telt 27 opstellen, waarvan er hier elf genoemd zullen worden. Jürgen Basedow (Hamburg) schrijft over rechtsvergelijking bij het Europese Hof van Justitie; hij heeft dat in het Duits gedaan, maar zijn bijdrage is vervolgens voor deze bundel door een van zijn hulpbroers in het Italiaans omgezet. Basedow concludeert dat het Hof

¹ Citeerwijze: E.H. Hondius, 'Kroniek Algemeen', *NTBR* 2017/44, afl. 10. Prof. mr. E.H. Hondius is hoogleraar emeritus Europees privaatrecht, Universiteit Utrecht.

ruimschoots gebruikmaakt van de rechtsvergelijkende methode en dat met name de prejudiciële procedure daartoe leidt, zoals ook blijkt uit de studie van Rösler (zie hieronder) (p. 65-81). Giuseppe Franco Ferrari (Milaan) betreft in zijn opstel 'Law and history: some introductory remarks' vooral Amerikaanse ontwikkelingen, te beginnen met *Brown/Board of Education* 347 US 483 (1954) en eindigend met de *originalism* van wijlen Antonin Scalia (p. 143-162). Ook Lucio Pegoraro (Bologna) betreft Scalia bij zijn studie over *legal tourism* (p. 317-334).

Behalve aan Amerikaanse ontwikkelingen besteedt de Gambaro-bundel veel aandacht aan Engels recht. 'Broadchalke is one of the most pleasing villages in England'. Zo luiden de aanvangswoorden in de zaak *Lloyds Bank/Bundy* [1975] QB 326. Broadchalke is inderdaad een beeldschoon dorpje, vlak bij de *honey coloured* Cotswolds. Het is ons nu evenwel niet om het landschap evenmin als om de uitkomst van de zaak te doen, maar om de stijl van de rechter – Lord Denning, zoals iedere Engelse lezer van deze woorden ons meteen zal weten te vertellen. In haar bijdrage schetst Silvia Ferreri (Turijn) Dennings stijl als 'con un tono narrativo, scandito in frasi brevi, incisive, con gusto letterario, e anche senso dell'umorismo'. De stijl is mede te danken aan de mondelinge procesvorm. Overigens is niet alles goed in de *common law*. Het rigide precedentenstelsel staat hier aan in de weg: 'with reluctance – I might almost say with sorrow – I concur in the view that this appeal must be dismissed. I trust that the case will proceed to the House of Lords', zoals een Engelse rechter het al in *Young/Bristol Aeroplane*, [1944] 1 KB 718 (p. 163-182) uitdrukt.

Michele Graziadei (Turijn) geeft een lesje rechtsvergelijking, met aandacht voor *torts*, *duties* en *rights* in de *common law*, *l'abus de droit* in Frankrijk en *Van Gend en Loos* (C-26-62) in de Europese Unie (p. 205-218). Ook Mario Serio (Palermo) is iemand die graag met zijn kennis van het Engelse recht speelt. Dat doet hij in zijn bijdrage over rechterlijke aansprakelijkheid tegenover immuniteit (p. 417-474). Van Serio's hand verscheen recentelijk voorts een lezenswaardige bijdrage over de ontwikkeling van het bezitsrecht in Engeland (zie hieronder). Veel naar Serio verwijst Antonino Proceda Mirabelli di Lauro (Napels) in zijn bijdrage over *Il giudice, il dottore, il comparatista nella comunicazione universale* (p. 363-381).

Frans recht komt eveneens veelvuldig aan de orde, zoals ook hieronder zal blijken. In dit onderdeel gooit Barbara Vari (Milaan) haar kennis van het Franse recht in het vuur om de stijl van de Franse cassatierechter te belichten (p. 511-522). Materieel Frans recht, in het bijzonder de recente modernisering van het contractenrecht, komt behalve bij de zo dadelijk te noemen Whittaker aan de orde bij Fabio Ziccardi (Milaan) die deze vergelijkt met de *Codice civile* van 1942 van Italië (p. 535-545).

Ook is er aandacht voor nieuwe technologische ontwikkelingen, zoals bescherming van de persoonlijke identiteit.

Giovanni Comandé (Pisa) schrijft daarover in zijn opstel 'La società delle classificazioni e il diritto ad essere divergenti' (p. 103-114). De rondgang van juridische modellen is een geliefd Italiaans thema. Barbara Pozzo (Como) maakt hier gebruik van om de verbreiding van het Europese model van milieurecht te schetsen. Ook ons *Urgenda*-vonnis (ECLI:NL:RBDHA:2015:7145) bleef niet aan Pozzo's opmerkingvermogen verborgen: deze uitspraak 'mette bene in luce come anche il formante giurisprudenziale possa essere fatto oggetto di circolazione' (p. 335-361).

2.2 Goederenrecht

Het tweede deel telt 22 goederenrechtelijke bijdragen. Veertien daarvan zullen hieronder worden aangekondigd. Dat goederenrecht moet in ruime zin worden verstaan. Zo is in dit deel een beschouwing over de encyclicle *Laudato si* van Paus Franciscus te vinden (p. 757-775). Rocco Albanese (Pisa) schrijft over openbaar domein (*uso pubblico*) en privaatrecht (p. 549-566). Raffaele Caterina (Turijn) analyseert Gambaro's analyse van de rechtvaardiging van het eigendomsrecht (p. 567-589). Marta Cenini (Milaan) schrijft over eigendom van verontreinigde grond (p. 591-602). Wie is eigenaar van asteroïden? Angelo Chianale (Turijn) gaat het voor ons na (p. 603-620). Trust en de verhouding tot *fiducie* komen aan de orde bij Vincenzo Franceschelli (Milaan) (p. 633-649) en Maurizio Lupoi (Genua) (p. 719-734). Wat zijn *restrictive covenants*? Andrea Fusaro (Genua) legt het ons uit (p. 651-669). James Gordley (Tulane) schrijft over *first possession and the origin of property* (p. 671-688). Elisabetta Grande (Piemonte Orientale) analyseert armoede, eigendom en woonpolitiek (p. 689-706). Het onderscheid tussen roerend en onroerend goed wordt belicht door Sara Landini (Florence) (p. 707-718). Maria Rosaria Marella bericht over eigendomsrecht en rechten van de mens wier verhouding veeleer een kwestie van *legal process* dan van ideologie is (p. 735-756).

Wie wel eens een juridische tekst uit het Chinees moet vertalen, weet welke problemen met open normen men dan op zijn weg vindt. Marina Timoteo (Bologna) zoekt – in het bijzonder op het gebied van het goederenrecht – naar een oplossing (p. 863-875). Francesco Traisci (Molise) spreekt zich – in het Frans – uit voor harmonisatie van het erfrecht. Hij verwerpt het argument dat hier vanwege uiteenlopende nationale tradities geen mogelijkheid voor is (p. 877-886).

2.3 Contractenrecht

Ook het onderdeel contracten bevat 22 opstellen, waarvan hier enkele worden gesignaleerd. Guido Alpa (Rome) heeft het gemunt of 'Conceptions and definitions of contract' en in het bijzonder op de slordige wijze waarop de *common law* hiermee om gaat. Het Duitse recht is hierin zijns inziens nauwelijks beter. Alpa ontleent zijn analyse aan de bijdrage van Simon Whittaker en Karl Riesenhuber in *The common European sales law in context* geredigeerd door Gerhard Dannemann en Stefan Vogenauer. Zelf meent hij dat een duidelijke definitie van het contract aanbeveling verdient (p. 929-944). Engels recht komt ook uitvoerig aan de orde in het opstel van Rossella Esther Cerchia en Sara Pa-

rini Vincenti (beiden Milaan) over 'risoluzione del contratto by notice'. Ook oud-Hollands recht – Hugo de Groot, Simon van Leeuwen, Voet – passeert hun revue (p. 971-1009). Nili Cohen (Tel Aviv) analyseert overeenkomsten inzake artificiële inseminatie naar Israëlijs recht (p. 1011-1028). Valentina Jacometti (Como) schrijft over onvoorziene omstandigheden naar Belgisch, Duits, Engels, Frans, Italiaans, Nederlands en Portugees recht (p. 1145-1161). Gianroberto Villa zet het nieuwe wettelijke geregelde partnerschap tegenover het in de rechtspraak ontwikkelde model (p. 1278-1300). Louis Vogel (Parijs) bericht over mededingingsrecht (p. 1301-1317). Simon Whittaker (Oxford) is een kenner van het Franse verbintenissenrecht, zoals al eerder bleek; thans belicht hij de rol van de *prestation* in het nieuwe Franse contractenrecht (p. 1319-1333).

Het aantal bijdragen van buitenlandse auteurs is in deze bundel minder groot dan men zou hebben verwacht, maar ze zijn er wel – zie de boven gesignaleerde bijdragen van Cohen, Gordley, Vogel en Whittaker, het opstel van Filippo Valguarnera (Gothenburg) over de Scandinavische realisten (p. 493-510) en hieronder die van Banakas.

2.4 Aansprakelijkheid

Van de 23 bijdragen over aansprakelijkheidsrecht noem ik er vijf. Stathis Banakas (East Anglia) werpt de vraag op of 'tort duties under contract's shadow: are English and German law converging?' (p. 1359-1389). Gian Antonio Benacchio (Trento) bekritiseert het huidige ADR-regime, met name het communautaire deel daarvan (p. 1391-1408). Mooi bij het in een vorige kroniek aangekondigde thema-nummer van *Ars Aequi* over autonomie past de bijdrage van Francesco Benatti (Milaan) 'Quello che resta della "autonomia dei privati"' (p. 1409-1421). De invoeging van de geneeskundige behandelingsovereenkomst in het Duitse *Bürgerliches Gesetzbuch* wordt ter navolging in Italië bepleit door Rocco Favale (Camerino). Om de lezer gekwetste trots te besparen: de auteur wijst er op dat Nederland de Duitsers op dit punt twintig jaar vóór was (p. 1577-1594). Emanuele Rimini (Milaan) ten slotte schetst de Italiaanse wetgeving van 2012 inzake innovatieve *start ups* (p. 1699-1712).

(Ugo Mattei *et al.* (red.), *Un giurista di successo/Studie in onore di Antonio Gambaro*, Milaan: Giuffrè 2017, twee delen, 1760 p.; H. Rösler, *Europäische Gerichtsbarkeit auf dem Gebiet des Zivilrechts*, Tübingen: Mohr 2012, 643 p.; Mario Serio, 'Il nucleo delle situazioni possessorie nel diritto inglese', *Europa e diritto privato* 2017, p. 559-623)

3. Homo duplex – of femina simplex?

Op 7 juli 2017 nam Dorien Pessers afscheid van de beide Amsterdamse rechtenfaculteiten. Bij die gelegenheid sprak zij een rede uit over 'Recht en de fantasma's van de medische biotechnologie' en kreeg zij de tegenwoordig haast gebruikelijke feestbundel uitgereikt. De bundel draagt vrij naar Émile Durkheim de titel *homo duplex* en is geredigeerd door Britta van Beers (VU) en Iris van Domselaar (Amster-

dam). Zij heeft vijf onderdelen: (3.1) rechtsstaat, symbolische orde en wederkerigheid, (3.2) recht, sekse en liefde, (3.3) persoonsbegrip en mensbeeld, (3.4) zelfbeschikking en menselijke waardigheid en (3.5) beroepseer. Gelet op de geringe overlap met traditioneel burgerlijk recht zal hier met een summier keuze uit de bijdragen worden volstaan.

3.1 Rechtsstaat, symbolische orde en wederkerigheid

Van de eerste negen bijdragen worden hier drie vermeld. Om te beginnen is er een opstel van Ulli Jessurun d'Oliveira (Amsterdam) – naar eigen zeggen 'een langharige brillenman met een slordig T-shirt dat in niets onderdoet voor de rommeligheid van zijn flodderig zomerjasje; alleen de baard van deze hipster lijkt in eigen beheer amateuristisch getrimd'. In 'Het opgetuigde koningschap ontakelen. Een onevenwichtig tweeluik voor Dorien' neemt D'Oliveira het, anders dan Pessers, op tegen de monarchie:

"Pessers doet het voorkomen dat de staat zelf ineestort als de monarchie verdwijnt. Dit apocalyptische doomsce- nario is niet erg realistisch. De opgedoekte koninkrijken in Europa zijn geen toonbeelden van chaos en ontredde- ring, en zeker niet erger dan toen het nog koninkrijken waren" (p. 31-41).

Inge van der Vlies (Amsterdam) schetst in haar *Beeld van het recht een Reflectie op het recht via boeken, film en tv*. Zij voert ons langs Hecuba en Agamemnon, Antigone en Creon, de koopman van Venetië, Salomon, *How to kill a mockingbird*, *Ladybird* en eindigt met een pleidooi voor het gebruik van films in het onderwijs (p. 77-91). André Hoekema (Amsterdam) vertelt in zijn verhoog *Communale rechtsopvattingen leggen het af tegen westers rechtsdenken* hoe hij indertijd is gegrepen door de aandacht van Pessers – bij hem gepromo- veerd – voor wederkerigheid, ook in contracten (p. 103-113).

3.2 Recht, sekse en liefde

Van de vijf bijdragen in dit onderdeel noem ik er één. Coby de Graaf (Leiden, Amsterdam) werpt de vraag op of artikel 3 IVRK voor het kindrecht is wat artikel 8 EVRM voor het familierecht was/is? Daartoe plaatst ze de rol van de rechter centraal waar het gaat om de verwezenlijking van de rechten van kinderen. Het familie- en kindrecht is haars inziens bij uitstek een rechtsgebied waarin algemeen juridi- sche begrippen worden gehanteerd. Daarbij valt niet alleen te denken aan een begrip als het belang van het kind, maar ook aan het zo fundamentele begrip van de ouderlijke ver- antwoordelijkheid, dat in het familie- en kindrecht even- eens een centrale rol speelt. Bij de invulling van dat begrip heeft de wetgever gepaste terughoudendheid in acht geno- men (p. 165-180).

3.3 Persoonsbegrip en mensbeeld

De zeven opstellen in deel III over persoonsbegrip en mens- beeld staan merendeels te ver van het privaatrecht om hier te worden vermeld. Bij wege van uitzondering noem ik de bijdragen van Lidy Wiggers-Rust (Arnhem) en Arend Soeteman (VU). Eerstgenoemde schrijft over *Collectief en/*

of eigen belang: nog daadwerkelijk relevant? Over het ontbreken van de mogelijkheid met behulp van ‘collectieve’ acties algemeen verbindende voorschriften bij de rechter aan te vechten. Waar zit precies de spanning tussen collectief en eigen belang, ofwel wat is/was de zin van dit beroep op het eigen belang van de procederende organisaties in gevallen als zojuist bedoeld en is collectief en/of eigen belang hier nog daadwerkelijk relevant? Gelet op de beperkte mogelijkheden die de bestuursrechter momenteel heeft, zal de burgerlijke rechter de rechtsbescherming van individuen en van belangenorganisaties in gevallen als de onderhavige daarmee een dienst bewijzen, zoals door de wetgever in dit verband ook voorzien. Het fundamentele recht van toegang tot de rechter staat dan niet langer ‘op scherp’ (p. 269-282).

Arend Soeteman (VU) beschrijft in zijn opstel *Was Michael Kohlhaas verantwoordelijk? Over determinisme en verantwoordelijkheid* de zestiende-eeuwse geschiedenis van Heinrich van Kleist over een paardenkoopman wiens paarden door jonker Wenzel van Tronka worden mishandeld. De novelle is een bron voor rechtsfilosofische Soeteman-niaanse overpeinzingen – met verwijzingen naar Dworkin en Swaab – over determinisme en toerekening (p. 297-307).

3.4 Zelfbeschikking en menselijke waardigheid

Deel IV vangt aan met een opstel van Aart Hendriks (Leiden), *De patiënt: de complexe homo duplex van het gezondheidsrecht*. Wie is de patiënt, vraagt de auteur zich af:

“In het gezondheidsrecht heeft de patiënt vanouds twee gezichten: van afhankelijke hulpvrager tot mondige burger, die het recht heeft het leven naar eigen voorkeur in te richten. Deze tweeledige visie op de patiënt in het gezondheidsrecht, met een objectieve (hulpbehoevendheid) en meer subjectieve kant (zelfbeschikking), komt overeen met het dualistische mensbeeld dat aan grondrechten ten grondslag ligt” (p. 311-322).

Britta van Beers schrijft onder de titel *Nosce te ipsum* over homo sapiens en homo juridicus in een tijdperk van post-humane technologieën. Bij het lezen van *homo sapiens* zal menig lezer meteen denken aan Yuval Harari’s gelijknamige boek. Die associatie is correct: Van Beers heeft het over *transhumanisten*. Dat zijn voorstanders van het verbeteren van de menselijke soort door middel van technologische toepassingen. Een tweede ontwikkeling geschetst door Van Beers is de *kiembaangetherapie*. Deze technologie maakt het mogelijk wijzigingen aan te brengen in het DNA van embryo’s, die niet alleen doorwerken in het genetisch profiel van het individu in wording, maar ook aan toekomstige generaties worden doorgegeven (p. 323-346).

Tom Schalken schrijft *Over de eindigheid van een menswaardig bestaan*, een thema dat de voorbije kabinetsformatie bijna deed struikelen. Schalken concludeert dat levensbeëindiging bij “voltooid” leven onder voorwaarden alleen dan mogelijk zou moeten zijn, indien vaststaat wat onder “voltooid” leven wordt verstaan en indien betrokkene lijdt

onder de omstandigheid dat zijn of haar leven “voltooid” is (p. 347-354). Tom Eijsbouts (Amsterdam) eindigt zijn bijdrage *De Geest tegen het leven/Een wilsverklaring* met een heuse persoonlijke wilsverklaring:

“Aangaande leven en dood heb ik op mijn gevorderde leeftijd geen wensen die zwaarder wegen dan de wens van een tijdig en waardig einde van het leven. In geval van geestelijke schade is voor mij de kans op langer leven altijd ondergeschikt aan die wens. Als mij de geest en vooral zijn kracht geleidelijk ontvallen, met name als ik begin te dementeren en de krachten van het leven die van mijn geest de baas worden, wil ik op een zelfgekozen moment afscheid nemen en kort daarna zelf handelend het leven verlaten. Bij de handeling van dat verlaten wil ik zomin mogelijk hulp van anderen, wel gezelschap van mijn vrouw en dochter (...)” (p. 355-376).

Ook Hendrik Kaptein (Nijmegen) gaat in *Het zelf gewilde einde als keuze voor het leven. Over zin en onzin van menselijk (voort)bestaan en het onontkoombare raadsel van de dood* – met verwijzing naar Woody Allen en Camus – in op het door Pessers als *euthanasiasme* aangeduide streven (p. 377-390).

3.5 Beroepseer

Van het laatste onderdeel noem ik twee bijdragen. Nienke Doornbos (Amsterdam) houdt in haar opstel *Routines in de rechtspraak* – net als Elaine Mak in haar recente Utrechtse intreedere – een *pleidooi voor interdisciplinair onderzoek* (p. 393-409). Pieter Ippel (Middelburg) ten slotte bespreekt *In het academische veld van eer. De pracht en de pathologie* drie ‘academische’ romans. Alvorens daaraan toe te komen geeft hij een voorproefje met Anton Tsjechovs *Oom Wanja*, W.F. Hermans’ *Onder professoren*, Simon Vestdijks *Het schandaal der blauwbaarden* en David Lodge’s *Small World*. Dan komt het echte werk met *Herzog* van Saul Bellow, *Disgrace* van John Coetzee en Peter Buwalda’s *Bonita Avenue*, drie keer over de val van een academicus (p. 411-422).

(Britta van Beers & Iris van Domselaar (red.), *Homo duplex/De dualiteit van de mens in recht, filosofie en sociologie/Liber amicorum voor Dorien Pessers*, Den Haag: Boom Juridisch 2017, 426 p.; Elaine Mak, *The T-shaped Lawyer and Beyond: rethinking legal professionalism and legal education for contemporary societies, inaugurele rede Utrecht, 2017*; Dorien Pessers, *Recht en de fantasma’s van de medische biotechnologie*, afscheidsrede UvA en VU, 2017)

4. Law in the risk society

Wie nog in de vorige eeuw is afgestudeerd, herinnert zich de strikte scheiding tussen bestuurs-, privaatrecht en strafrecht van toen. In het onderwijs is dit onderscheid – behalve in Maastricht – blijven hangen, maar in het onderzoek is tegenwoordig veeleer sprake van een mix. Zo werken in Utrecht onderzoekers van het Molengraaff Instituut voor privaatrecht samen met collega’s van diverse andere pluimage, onder andere in het onderzoeksprogramma *Utrecht*

centre for accountability and liability law (UCALL). In april 2015 organiseerde UCALL een conferentie over *law in the risk society*. Aanleiding was het feit dat dertig jaar tevoren Ulrich Beck's *Risikogesellschaft/Auf dem Weg in eine andere Moderne* (Frankfurt: Suhrkamp, 1986) was verschenen. Thans zijn de inleidingen voor de conferentie bij Eleven (Boom) in druk verschenen. De bijdragen zijn over drie delen verspreid.

In deel I introduceert Bald de Vries (Universiteit Utrecht – alle auteurs zijn tenzij anders aangegeven verbonden aan de UU) de *world risk society* (p. 11-38). Scott Veitch (Hong Kong) schetst in zijn keynote de *challenging legal concepts*. Hij doet data aan de hand van drie voorbeelden: de 'virtual risk society', de 'question of competing modernities' en de politiek van de *commons* (p. 39-59). Ferry de Jong wijst in zijn reactie op David Garland's *The culture of control* (Chicago: University Press, 2001) (p. 61-81). Maciej Pichlak (Wroclaw) plaatst Beck tegenover Giddens' *The consequences of modernity* (Cambridge, 1990) en geeft de voorkeur aan laatstgenoemde benadering (p. 83-100). Adriana Placani (Graz) bestudeert de ethische aspecten van risico (p. 101-112).

Deel II bevat drie bijdragen. John Fanning (Liverpool) analyseert de *risk society* en de Engelse *duty of care* (p. 115-141). Emanuel van Dongen schetst de geschiedenis van particuliere veiligheidsdiensten, zoals die in Rembrandts *Nachtwacht* zijn te vinden. Merkwaardig genoeg bestaan deze particuliere diensten al veel langer dan publieke beveiligingsdiensten die we eerst sinds twee eeuwen kennen (p. 143-159). Marianne Hoppenbrouwers (Hasselt) analyseert het leerstuk van de onzekere causaliteit (p. 161-184).

Ook het slotdeel telt drie bijdragen: alle drie van – vier – studenten in de Utrechtse onderzoeksmaster. Tim Bleeker en Rutger Fransen bespreken de Nigeriaanse Shell-zaken: ECLI:NL:RBDHA:2013:BY9845, ECLI:NL:RBDHA:2013:BY9850 en ECLI:NL:RBDHA:2013:BY9854 (p. 187-211). Contractvrijheid is volgens Hugo Boom de hoeksteen van onze samenleving. Maar hij bepleit wel een veel verdere beperking dan thans het geval is (p. 213-232). Tom Bouwman onderzoekt het inmiddels bekende probleem van afellendig arbeidsomstandigheden in fabrieken waar kleding voor de westerse markt wordt geproduceerd (p. 233-257).

Het boek heeft geen uitleiding, maar bevat wel een uitvoerige inleiding.

(Matthew Dyson (red.), *Regulating risk through private law*, Cambridge: Intersentia 2017, 560 p.; Ubaldus de Vries, John Fanning (red.), *Law in the risk society*, Den Haag: Eleven 2017, 257 p.)

5. Horizontale werking van de Europese vrijverkeer-bepalingen

Op 4 februari 2015 promoveerde aan de Radboud Universiteit Roel van Leuken. Hoewel de verdragsbepalingen inzake het vrije verkeer van goederen, personen, diensten

en kapitaal ogenschijnlijk tot de lidstaten zijn gericht, heeft het Europese Hof van Justitie vanaf 1974 in zijn rechtspraak geoordeeld dat een aantal van deze fundamentele verbodsbepalingen ook bindend zijn voor particulieren, en dus rechtstreeks de geldigheid, inhoud of uitleg van privaatrechtelijke rechtsverhoudingen kunnen beïnvloeden.

Roel van Leuken brengt in zijn onderzoek de door het Hof gewezen rechtspraak over deze zogeheten directe horizontale werking van de vrijverkeerbepalingen met elkaar in verband, en analyseert of en, zo ja, in hoeverre de benadering die het Hof kiest voor de ene vrijverkeerbepaling, voorspellend kan zijn voor andere vrijverkeerbepalingen. Aldus geeft hij aan wat de mogelijke reikwijdte is van de invloed van de vrijverkeerbepalingen op privaatrechtelijke rechtsverhoudingen.

Inmiddels is van het proefschrift een Engelstalige editie op de markt verschenen. Daarop is deze aankondiging gebaseerd. Drie delen beslaat het boek. Deel I ziet op directe horizontale werking in het mededingingsrecht. Het begint – uiteraard – met het roemruchte *Van Gend & Loos*-arrest van 1963 (C-26/62). Deel II gaat over directe horizontale werking in de interne markt. Deel III tenslotte ziet op de rechtvaardiging. De auteur concludeert dat 'the existing written and unwritten justifications are not sufficiently tailored to private law relationships, and that for this reason a more important role will have to be given to fundamental rights'.

(Roel van Leuken, *Private law and the internal market/Direct horizontal effect of the treaty provisions on free movement*, diss. Nijmegen 2015, Cambridge: Intersentia 2017, 208 p.)

6. Vietnamees en Europees contractenrecht

Op 4 december 2016 promoveerde in Utrecht bij Katharina Boele-Woelki (die inmiddels rector van de Bucerius universiteit te Hamburg is) en uw kroniekschrijver de Vietnamese jurist Do Giang Nam. Deze studie is om twee redenen interessant. In de eerste plaats geeft zij een inzicht in het Vietnamese contractenrecht. Voorts verzorgt de auteur een overzicht van het Europees consumentencontractenrecht. Daarbij geeft hij blijk de materie ook theoretisch goed te beheersen. Interessant is de procedure voor de president van de Vietnamese mededingingsautoriteit en de verplichte registratie van algemene voorwaarden aldaar.

Vanwege mijn betrokkenheid wil ik het hierbij laten en eventuele geïnteresseerden naar zijn mail-adres verwijzen.

(Do Giang Nam, *Control of standard terms in consumer contracts in Vietnamese law: lessons learnt from European experiences*, diss. Utrecht, eigen beheer, 2017, 326 p.; <n.dogiang@uu.nl>).

7. De (eigen)aardige kantonrechter

Op 1 september 2017 promoveerde in Utrecht bij Ivo Giesen de Utrechtse kantonrechter Kim van der Kraats op een onderzoek naar de eigen(aardig)heid van de kantonrechter.

“Burgerlijke rechten zijn inhoudsloos wanneer ze niet te gelde kunnen worden gemaakt en kunnen worden afgedwongen.”

Er zullen weinig lezers zijn die deze woorden van Van der Kraats niet onderschrijven. Maar er is meer aan de hand: ‘het belang van een adequate en effectieve civiele rechtspleging is groter; het is ook van belang voor de acceptatie en legitimatie van rechterlijke beslissingen’ vervolgt zij. Nu kennen wij gelukkig een tweetal bijzondere procedures voor kleine geschillen: de kantongerechtsprocedure en de procedure voor de geschillencommissies. In deze studie wordt de kantongerechtsprocedure vergeleken met die voor de gewone civiele rechter. De auteur heeft daartoe niet volstaan met een literatuuronderzoek, maar ook empirisch onderzoek, dossieronderzoek en interviews met rechters ingezet. Dat empirisch onderzoek is beperkt tot een drietal gerechten: de rechtbanken te Amsterdam, Den Haag en Utrecht. Is dat wel representatief? Laten we de auteur over haar keuze aan het woord:

“Het verschil, op basis waarvan juist deze gerechten zijn geselecteerd, zit hem in het type rechter dat de zaak behandelt. In Den Haag zijn deze zaken daadwerkelijk – zoals door de wetgever beoogd – van de unit civiel naar de unit kanton overgeheveld, waarmee ze dus ook door “oorspronkelijke” kantonrechters worden behandeld. In Amsterdam is er in feite ten gevolge van de competentiegrensverhoging niets veranderd, de civiele rechters behandelen nog steeds de zaken tussen € 5 000 en € 25 000, alleen doen ze dat nu in de hoedanigheid van kantonrechter. In Utrecht zijn de units civiel en kanton volledig geïntegreerd waardoor zowel kantonrechters als civiele rechters de (...) kantonzaken behandelen.”

(Kim van der Kraats, *De eigen(aardig)heid van de kantonrechter/Over de verschillen tussen het proces(verloop) bij de kantonrechter en de civiele rechter en de betekenis daarvan*, diss. Utrecht, 2017, 245 p.)

8. Gespecialiseerde en algemene gerechten

Dient er een afzonderlijk College van beroep voor het bedrijfsleven te zijn, of kan dat beter worden opgenomen in een algemeen rechtscollege zoals de Raad van State? Niet alleen nationaal, ook internationaal speelt de vraag, getuige een recent themanummer van *RabelsZeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*.

Na een algemene inleiding van Holger Fleischer volgen bijdragen van Anatol Dutta over specialisatie in het personen- en familierecht (p. 510-538), arbeidsrecht door

Matteo Fornasier (p. 539-569), *small claims* procedures door Wolfgang Hau (p. 570-607), ondernemingsrecht door Holger Fleischer, Sebastian Bong en Sofie Cools (p. 608-660) en internationaal privaatrecht door Stefan Reuter (p. 661-691). Volgens Fleischer (Hamburg) is het verschijnsel van gespecialiseerde gerechten zich aan het uitbreiden. Hij onderzoekt de verschillende patronen alsmede voor- en nadelen. Dutta (München) acht voor het personen- en familierecht gerechtelijke specialisering gewenst. De rechter heeft in familiezaken tegenwoordig een andere functie gekregen. Dutta bepleit dat ‘modern family law has abandoned its therapeutic attitude – family law matters are no longer regarded as a potential indication of pathologic families – therefore necessitating a legally oriented and conflict-solving judge rather than a court with a “therapeutic atmosphere”’. Voorts wijst hij op de tendens om familierechtelijke kwesties naar buitengerechtelijke instanties te verplaatsen of zelfs naar partijen zelf.

Fornasier (Hamburg) wijst er op dat de oprichting van een gespecialiseerde rechtspraak voor arbeidsgeschillen in Duitsland een diepgaande invloed op de ontwikkeling van het materieelrechtelijk arbeidsrecht heeft gehad. Hau (Passau) signaleert een toenemende tendens om voor geschillen van geringe omvang bijzondere regels te introduceren, hetgeen wel ten koste van de kwaliteit van de rechtsbedeling zal gebeuren. Fleischer, Bong en Cools (Leuven) stellen dat gespecialiseerde rechtbanken ook in het handels- en vennootschapsrecht in opmars zijn. Drie voorbeelden zijn de Duitse *Kammern für Handelssachen*, het *Delaware Court of Chancery* en de Ondernemingskamer van het Hof Amsterdam.

(Holger Fleischer *et al.*, ‘Specialised courts’, *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, 2017, p. 497-691)

9. Het Rotterdams Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering

Nog even en het procesrecht steekt het materiële recht naar de kroon. Allereerst kan het themanummer over scenario-planning van *Rechtstreeks* worden genoemd, met als hoeksteen het interview met Christa Wiertz-Wezenbeek, initiator van scenario-planning bij de rechtspraak (op instigatie van haar dochter). Het zou overigens – gelet op de zin op het omslag ‘Hoe de rechtspraak zich voorbereid op een onzekere toekomst’ (later in *Rechtstreeks* staat het wel goed) – niet zo gek zijn als rechters zich blijven buigen over klasieke vaardigheden zoals hun taalvaardigheid.

De ontwikkelingen in het procesrecht komen goed tot uitdrukking in de publicaties van de Nederlandse Vereniging voor Procesrecht. Vier van zulke publicaties zijn deze maand te melden: over procedurele en distributieve rechtvaardigheid (9.1), rechtspraak en politiek (9.2), KEI (9.3) en internationaal procederen (9.4).

9.1 **Procedurele en distributieve rechtvaardigheid**

Op 27 juni 2014 vergaderde de Vereniging over *procedurele en distributieve rechtvaardigheid*. In haar inleiding zet voorzitter Carla Klaassen de bedoeling van de bijeenkomst uiteen. In de kern gaat het om de vraag aan welke eisen het proces moet voldoen om de kans te maximaliseren dat een procespartij, ook als deze in het ongelijk wordt gesteld, de procedure als rechtvaardig ervaart en met de uitkomst verder kan. Uit de inleiding van Kees van den Bos (UU) valt vooral af te leiden dat hij hier de komende jaren onderzoek naar wil gaan doen. Coen Drion (advocaat de Amsterdam) beschrijft de veranderende rol van de rechter als van lijdelijk naar leidend. Pieter van Regteren Altena, deken in het arrondissement Amsterdam, viel in voor zijn collega Hermine ten Haaft, en moest daarom de stelling verdedigen dat de advocaat ook rekening houdt met de gerechtvaardigde belangen van de wederpartij. De preadviezen worden afgesloten met een verslag van Dammingsh en Van den Berg.

(K. van den Bos, C.E. Drion & P.N. van Regteren Altena, *Procedurele en distributieve rechtvaardigheid*, Den Haag: Boom Juridisch 2017, 46 p.)

9.2 **Rechtspraak en politiek**

Rechtspraak en politiek: hoe leven die twee samen. De vraag is op het moment dat ik deze regels schrijf bijzonder actueel. In Polen lijkt de democratische rechtsstaat op instorten te staan nu de regering het voornemen heeft alle rechters te ontslaan. In de Verenigde Staten zijn het gelukkig de rechters die de meest ernstige vormen van Trumpomania weten in te dammen. Hoe denkt men hier in ons land over? De Nederlandse Vereniging voor Procesrecht wist hierover een drietal eminente sprekers te engageren. De latere kabinetsformateur Herman Tjeenk Willink kent natuurlijk iedereen. Ook NRC-commentator Folkert Jensma zal bij een breed publiek bekend zijn. Dat geldt mogelijk niet voor de Amsterdamse advocaat Koos van den Berg, maar als ik erbij zeg dat deze de *Urgenda*-zaak – ECLI:NL:RBDHA:2015:7145 – heeft gedaan, weet de lezer genoeg. Tjeenk Willink had weinig nieuws te melden, nu hij voortborduurde op eerdere publicaties en interviews, die overigens alleszins het lezen waard blijven. De bijdrage van Jensma valt voor wie zijn redactionelen in *NRC Handelsblad* kent wat tegen. ‘De Rechtspraak moet niet zeuren’ is zijn belangrijkste boodschap. Ook deze preadviezen worden afgesloten met een verslag van de discussie door meergenoemde Van den Berg en Dammingsh.

(J.M. van den Berg, F. Jensma & H.D. Tjeenk Willink, *Rechtspraak en politiek: hoe leven die samen in het ene huis, dat democratische rechtsstaat heet?*, Den Haag: Boom Juridisch 2017, 48 p.)

9.3 **KEI**

In elke discussie over de rechterlijke organisatie is KEI – het project Kwaliteit en innovatie – een centrale factor. Aanstootgevend voor de een, onafwendbaar voor de meeste rechtsbeoefenaars. Het is begrijpelijk dat de NVvP dit thema op haar agenda plaatste. De Gelderse rechter Judith van

de Sande, de Amsterdamse raadsheer Hans Steenberghe en algemeen deken van de Nederlandse Orde van Advocaten, Bart van Tongeren kruisten de degens over kwesties als de toenemende betekenis van de mondelings behandeling en van landelijke eenheid. Ook deze preadviezen worden afgesloten met een verslag van de hand van het eerder vermelde tweetal.

(J.M.W. van de Sande, H.M.M. Steenberghe & B.J.R. van Tongeren, *Enkele inhoudelijke aspecten van KEI: waar gaat en waar moet het naartoe?*, Den Haag: Boom Juridisch 2017, 59 p.)

9.4 **Internationaal procederen**

Op 5 juni 2015 vergaderde de NVvP in Amsterdam over internationaal procederen. Het toenemende belang hiervan wordt geïllustreerd door de eerste preadviseur, de Amsterdamse advocaat Arnold Croiset van Uchelen. De preadviseur schetste vervolgens de bewijsvoering in internationaal verband. Saskia Nuijten, eveneens advocaat te Amsterdam, gaf een overzicht van internationale bestuursrechtelijke procedures met toezichthouders. De Rotterdamse advocaat Wilfried van den Muijsenbergh gaf zijn visie op zekerheidsstelling in internationaal verband en het Europees bankbeslag. Ook deze uitgave wordt als gebruikelijk afgesloten met een verslag door Jacobus Dammingsh en Marijn van den Berg (Radboud Universiteit), dat ook is gepubliceerd in *TCR* 2015, p. 133-138.

Van den Muijsenbergh brengt in herinnering artikel 1 van het Rotterdams Wetboek van Burgerlijk Rechtsvordering luidt:

“iedere procedure vangt aan met een beslag.”

Hij werd hierover ondervraagd bij zijn eerste aantreden als Rotterdamse advocaat in 1980. Een persoonlijk woord van excuus mijnerzijds aan het adres van Van den Muijsenbergh is hier gepast. Deze heeft zijn juridische opleiding in Leiden genoten, waar ik toen hoogleraar burgerlijk recht was. Een van mijn nevenfuncties was ook nog eens rechter-plaatsvervanger in de Rotterdamse rechtbank, maar ik moet bekennen dat het hele bestaan van een Rotterdamse wetboek mij onbekend was en dus in het onderwijs in Leiden – buiten artikel 625 Rv. – ook niet aan de orde kwam.

(A.R.J. Croiset van Uchelen, W.H.A.M. van den Muijsenbergh & S.M.C. Nuijten, *Internationaal procederen*, Den Haag: Boom Juridisch 2017, 71 p.)

10. **Circulaire economie: maak de cirkel rond**

De Vereniging voor milieurecht afficheert zichzelf als ‘kennisnetwerk voor milieu-, water- en natuurbeschermingsrecht’. Het is een actieve vereniging met maandelijks wel een activiteit: een praktijkdag, een *special*, een themamiddag of een verdiepingsbijeenkomst. Op 10 oktober 2017 belegde de vereniging in Den Haag een themamiddag over circulaire economie. Deze wordt zowel in Nederland – Ne-

derland circulair in 2050 – als in Europa – *Maak de cirkel rond* – gestimuleerd om de hoeveelheid restafval terug te dringen en het ontstaan van afvalstoffen te voorkomen. De themamiddag is voorbereid door twaalf onderzoekers. Hun gezamenlijke inspanningen zijn te lezen in de publicatie ‘Met recht naar een circulaire economie’ onder redactie van Chris Backes, John Tieman en Natasja Teesing.

De publicatie telt drie delen. Deel I ziet op het afschaffen of verder ontwikkelen van het afvalstoffenrecht. John Tieman (Den Haag) gaat op zoek naar meer rechtszekerheid (p. 17-64). Volgens Ron Laan is circulaire economie gebaat bij non-circulaire rechtspraak (p. 65-80). Tom Houben en Aster Veldkamp komen met ervaringen uit de praktijk (p. 81-92). Deel II ziet op de verhouding tussen afvalstoffenrecht en product- en stoffenrecht. Ook dit deel telt drie bijdragen, over mest als grondstof en als afvalstof door Andrea Keessen (p. 95-113), productregeling door Roelof Jan Donner (p. 115-130) en het inzetten van insecten (!) door Bernd van der Meulen en Antonia Corini (p. 131-147). Net als de twee eerste delen bevat ook het derde deel drie opstellen: van Jochem Spaans (Amsterdam) over de beide in de aanhef genoemde beleidsprogramma's (p. 151-165), innovaties door Chris Backes (p. 167-184) en circulaire economie en mededingingsrecht door Anna Gerbrandy (Utrecht) (p. 185-199).

(Chris Backes, John Tieman & Natasja Teesing (red.), *Met recht naar een circulaire economie*, Vereniging voor milieurecht, Den Haag: Boom Juridisch 2017, 205 p.)

11. Italiaanse rechtsvergelijking: a lawyer's world is full of graveyards

Italië kent als een van de weinige landen ter wereld in het verplichte curriculum van de rechtenstudie het vak rechtsvergelijking. Gelet op de verschillende doctrinaire scholen in Italië – en de niet immer uitstekende persoonlijke relaties van de docenten – zijn ook diverse studieboeken in omloop. Recentelijk is daaraan toegevoegd een digitaal leerboek van Vincenzo Zeno-Zencovich (Roma III). Dit boek wijkt sterk af van de gebruikelijke inleidingen en verdient reeds daarom vermelding in deze kroniek, temeer nu het geheel in de Engelse taal is gesteld. Het boek telt negen hoofdstukken. Hoofdstuk 1 is getiteld ‘democratic systems’. Het handelt in hoofdzaak over het Amerikaanse presidentiële stelsel (met de handelwijze van president Donald Trump heeft de auteur nog geen rekening kunnen houden), het Britse parlementaire stelsel en het Europese systeem van machtscheiding. Hoofdstuk 2 gaat over ‘values’. Hierin komen aan de orde constitutionalisme, fundamentele rechten, *rule of law*, universalisme versus relativisme en de religieuze factor. Hoofdstuk 3 ziet op bestuur (*government*), waartoe ook zelfstandige bestuursorganen worden gerekend. Hoofdstuk 4 handelt over de economische dimensie: insolventie, regulering, overheidssteun. Hoofdstuk 5 gaat meer in het bijzonder over de *welfare state*: belasting, sociaal recht, arbeidsrecht. Hoofdstuk 6 ziet op repressie van misdadaad. Hoofdstuk 7 gaat over rechterlijke organisatie, inclusief de juridische

opleiding. Hoofdstuk 8 ziet op globalisering: internationale verdragen, eenvormig recht, *lex mercatoria*, internationale instituties en vergelijkend internationaal recht. Hoofdstuk 9 sluit onder de titel *graveyards and new paths* af met enige conclusies. Het boek wordt besloten met een leeswijzer. Hieruit zal ik uitvoerig putten:

“Some conclusions: *graveyards and new paths* –

Legal ideas, just like scientific theories or philosophical constructions or ideologies, are born in a certain context; they develop and, eventually, die. Some are completely forgotten except by specialists. Many do not entirely disappear but become a stepping stone towards more evolved ideas and/or are historicized, in the sense that they belong to the past, a past which is studied and revered, but is behind us.

A lawyer's world is full of graveyards with richly decorated chapels and magnificent funerary monuments in which we admire the glories of the past. The time has come to put at rest some ideas which, over the last two centuries, have played a very important role in the development of comparative law, but which are no longer of use, and, as a matter of fact, tend to be misleading in the sense that they transfer an idea of legal systems which no longer corresponds to reality.”

“9.1. *The distinction between civil law and common law systems* –

Most readers, even if not very accustomed to comparative legal systems, will have noticed that in the previous pages hardly any reference has been made to a notion which is, commonly, considered fundamental, *i.e.* the distinction between “civil law systems” and “common law systems”. (...). There are several reasons why this age-old distinction has been greatly down-played.

- a) In the first place the distinction civil law/common law makes very little sense outside the private law context. Clearly it is of no use in comparing constitutional models, administrative law, and welfare issues.
- b) The civil law/common law distinction was founded when private law was at the heart of the legal system. (...). The distinction is surely of great importance but, by now, mostly of a historical nature.”

“9.2. *Codes*

A corollary of the distinction between civil law systems and common law systems was that civil law was organized into codes, intending by such a comprehensive and exhaustive legal text with a general and very wide scope, and they were purportedly self-sufficient. No doubt this was the intention of the 18th century legal and political theorists engaged in the fundamental battle against fragmentation, disorder and uncertainty in the legal order. But things have changed profoundly: on this side of the Atlantic “codes” have multiplied: from the original five enacted by Napoleon (civil, commercial, penal, civil procedure, criminal procedure) we find the expres-

sion applied in the most diverse cases: labour law, consumer protection, bankruptcy, family, road traffic, etc. (...)

- b) Among the most important results of history is the use of a common language within a community which can grow, encompassing millions and millions of people. One should insist on the fact that the law is, basically, a linguistic convention on which, by and large, a community agrees. (...)
- c) If the law is surely the product of history, social development and language it is also an intellectual product. (...)
- d) (...). There is, therefore, a continuous interplay between legal norms and social norms and the prevailing of the former over the latter (or vice-versa) colours the system. Often social norms ignore State boundaries and create similarities and ties which are much stronger than any international convention."

"9.6. A holistic view, and beyond

Jurists – especially from continental Europe – have an innate tendency to build systems, whether actual or simply theoretical. (...) A new path could be suggested, which comprises four, related, aspects:

- a) The functional comparative method still remains unsurpassed: legal institutions should be compared by looking at their social function, and not on the basis of nominal qualifications or dogmatic setting. To establish what the functions of a legal institution are requires attention to its substance, its inner structure, its common use. One can therefore look for functional equivalents and compare them;
- b) This method however needs to be – one might say, necessarily – supplemented by the systemic approach one has attempted to lay out in the previous chapters. A legal institution lives in constant osmosis with the other parts of the system. The fact that they belong to different partitions of the law (taxation law, administrative law, labour law etc.) is no excuse for ignoring them. If the system covers all, so must the inquisitive lawyer, *i.e.* the comparatist;
- c) There is a huge amount of reflection on the methods of comparative law. Most of the lessons that come from such writings must be taken. What is suggested here is that the effectiveness of those methods depends on *who* is comparing (an academic scholar, a legislator, or a judge?); on *what* one is comparing (a legal text, case-law, ideas and ideologies?); and *which aspect* is the purpose of the comparison (theoretical, practical, didactical?). Although it is extremely difficult to establish what is "true" in legal research, it is however easier to detect what surely is far from reality and misleading;
- d) Although it is not his or her main profession a comparative lawyer is forced to look at numbers, at statistics, at appraisals. (...)"

"(...).

There is a further challenge: scholarly lawyers have been brought up to believe that the law is nearly everything or to see things in a hierarchical perspective – that the law governs nearly everything except, maybe, the tide, earthquakes and the solar system. A less conceited view is that the law has always – by this, meaning for the last 2500 years – been related not only, as obvious, to society and its economy, but also to events which are so much bigger that they may have been overlooked: geographical discoveries; technological development; prodigious advances in medicine. While a lawyer must remain a lawyer – if he or she does not want to lose a role in society and abdicate in favour of uneducated apprentice sorcerers ("wannabee lawyers") – he or she must be constantly aware of the immense eco-system in which the law is immersed in this much more complex, but real, context the role of comparative law is not to provide correct answers but, much more engagingly, to ask the appropriate questions."

Een lang citaat, maar noodzakelijk om te verklaren waarom de auteur (vrijwel) geen aandacht besteedt aan klassieke leerstukken van rechtsvergelijking, zoals de indeling in rechtsfamilies, de functionele methode. Voorts valt op dat de klassieke accentuering van het privaatrecht heeft plaatsgemaakt voor die van het publiekrecht, getuige ook de vele verwijzingen naar M. Rosenfeld & A. Sajó, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford: University Press 2012, 1416 p.

Twee Nederlandse publicaties worden door hem geciteerd: die van Maurice Adams/Anne Meuwese/Ernst Hirsch Ballin en van Jan Smits.

(M. Adams, A. Meuwese & E. Hirsch Ballin (red.), *Constitutionalism and the rule of law: bridging idealism and realism*; Cambridge: University Press 2017, 564 p.; J.M. Smits (red.), *Elgar Encyclopedia of Comparative Law*, tweede druk, Cheltenham: Elgar 2012, 1024 p.; Vincenzo Zeno-Zencovich, *Comparative Legal systems/A short introduction*, Rome: Roma TrE-Press 2017, 120 p.; <http://romatypress.uniroma3.it/ojs/index.php/CLS/article/view/1143/1134>)

12. En de winnaar is ...

De formule is bekend. Welk boek zou u neef Johannes cadeau doen om hem (weer) enthousiast voor de rechtenstudie te krijgen. De selectie waaruit een keuze wordt gemaakt is beperkt tot die publicaties welke het afgelopen jaar in deze kroniek zijn gesignaleerd. Ook qua aantal is de selectie beperkt en wel tot de tien beste publicaties. Natuurlijk is het al een eer om tot de selectie groep van tien auteurs te behoren, maar nog groter zal – hopelijk – het genoegen zijn om als winnaar te zijn aangewezen – zo mogelijk unaniem. Als het goed is zijn alle hier genomineerde publicaties al eens eerder in een kroniek algemeen aangekondigd; de onderstaande toelichting is daarvan veelal niet meer dan een uittreksel.

12.1 *Ius commune casebook*

We beginnen de selectie van de beste tien publicaties van 2017 met het *ius commune casebook* van Arthur Hartkamp (Nijmegen), Carla Sieburgh (Nijmegen, thans Hoge Raad) en Wouter Devroe (Leuven) over 'European law and private law'. Het was wijlen Walter van Gerven die ooit droomde van een thesaurus van Europese standaardarresten die bij iedere rechtenstudent bekend zouden zijn: *Donoghue/Stevenson* uit Engeland/Schotland natuurlijk, *Hühnerpest* en *Prinzess Caroline* uit Duitsland, *baby Kelly* uit ons land. De afgelopen twintig jaar zijn vanuit deze opzet diverse *ius commune casebooks* verschenen.

Het eerder in *NTBR* 2017/33 (p. 238) aangekondigde *casebook* over Europees recht en privaatrecht telt hoofdstukken over de effecten van Europees Unierecht op relaties tussen particulieren, mededingingsrecht, fundamentele vrijheden: VwEU-bepalingen over vrij verkeer, non-discriminatierecht, algemene beginselen, richtlijnen en *ex officio* toepassing van primair en secundair Europees recht door de nationale rechter. In het *casebook* zijn veel uitspraken van de Europese gerechten opgenomen. Daarnaast zijn het vooral nationale Belgische, Britse, Duitse en Franse rechtszaken die geannoteerd zijn afgedrukt. En Nederlandse zaken: Dekker/Vormingscentrum, Buyck/Van den Aamele, Vredestein/ing, Vreugdenhil/BVH, Bijenkorf/Boersma-Leenmeijer, Heerlen/Whizz Croissanterie, Cagemax/Staat, Prisma Vastgoed, Batavus, Volkshuisvesting Arnhem, Heesakkers/Voets, BP Europe. Dit is een lezenswaardig boek geworden. De diverse registers maken het boek goed toegankelijk.

12.2 *Redelijkheid en billijkheid in het rechtspersonenrecht*

In 1984 verscheen het eerste deel van de *Uitgaven vanwege het Instituut voor Ondernemingsrecht* te Groningen met een verslag van het eerste Groningse congres voor ondernemingsrecht, geïnitieerd door Peter van Schilfgaarde. Sindsdien vindt jaarlijks een congres plaats, afwisselend in Groningen en Nijmegen. In 2016 werd deel 100 van de *Uitgaven* gepubliceerd, toepasselijk van de hand van Van Schilfgaarde. Ook voor degenen die mogelijk geen belangstelling heeft voor het ondernemingsrecht, is dit deel – met de titel *De redelijkheid en billijkheid in het ondernemingsrecht* – een interessante uitgave. De helft van het werk ziet namelijk op redelijkheid en billijkheid in het algemeen: die van boek 6. Daar komt bij dat Van Schilfgaarde zich niet ten doel heeft gesteld louter geldend recht uiteen te zetten:

“Verskil bestaat, zo is een telkens terugkerend thema in dit boek, tussen de vraag hoe het recht “is” en hoe het zich ontwikkelt. Op het laatste komt het aan.”

Wat lezing voorts veraangenaamt, is dat het accent niet op theoretische beschouwingen ligt, maar op *case-law*.

In hoofdstuk 1 komen aan bod: de vage norm (zelf refereer ik *open norm*), ondernemingsrecht als rechtsgebied, redelijkheid en billijkheid als één begrip (*hendyadis*), afgebroken

onderhandelingen en proportionaliteit. Hoofdstuk 2 brengt meer van hetzelfde: normatieve uitleg, de *Haviltex*-maatstaf, *Saladin/HBU*, wijziging van een overeenkomst door de rechter, misbruik van bevoegdheid. In hoofdstuk 3 komen gedragsnormen, uitleg van statuten, klachtplicht, de *entire agreement* clause en het overdrachtsverbod aan de orde. Ook bespreekt Van Schilfgaarde het voorstel uit 2016 tot herziening van de *Corporate governance code*. Hoofdstuk 4 'Corporate litigation' draait om LaSalle en Roovers/Cancun. In hoofdstuk 5 is het tenslotte *back to basics*: samenhang en begripsvorming. Dat zijn ook de *Leitmotive* van het arrest *Eneco/Ronde* van Nederland.

Niet alleen rechtspraak komt in dit boek – uitvoerig – aan de orde. Ook met de doctrine, zoals Jan van Dunné met zijn normatieve uitleg, treedt de auteur in discussie.

12.3 *Inleiding tot het privaatrecht voor gevorderden*

Van de hand van Jan Smits verscheen een *Advanced introduction to private law*. Er verschijnen in ons land heel wat inleidingen tot het recht, maar dit is een bijzonder boek. Een uitgave die ook de doorgestudeerde jurist met plezier zal raadplegen. In slechts 130 pagina's geeft Smits een prachtig overzicht van de ontwikkeling van de belangrijkste deelgebieden van het privaatrecht. Na het doel van de uitgave te hebben aangekondigd en de stof te hebben afgebakend bespreekt hij achtereenvolgens de overeenkomst, aansprakelijkheid, eigendom, familie en erfrecht. De leidende gedachte van Smits is dat verschillende stelsels eenzelfde soort problemen moeten oplossen, maar dat op geheel uiteenlopende wijze doen. De *redeneringen* die het privaatrecht hierbij hanteert, zijn evenwel weer uniform. Hoewel het boek focust op Amerikaans, Duits, Engels en Frans recht, zijn de aangeduide redeneringen dan ook veelal inwisselbaar. In het eerste hoofdstuk ontkomt Smits er niet aan een verklaring te geven voor het verschil tussen *common* en *civil law*. In dit hoofdstuk zet de auteur tevens uiteen welke doelstellingen het privaatrecht kan hebben. Het hoofdstuk over contractenrecht vangt aan met een schets van de contractvrijheid, die wordt gevolgd door een bespreking van totstandkoming, inhoud, sancties en handhaving, nakoming, schadevergoeding en beëindiging. Het aansprakelijkheidsrecht wordt uiteengezet aan de hand van schuld aansprakelijkheid, risico-aansprakelijkheid, afschrikking, causaal verband en alternatieven. Smits wijst op de golfbeweging: in de negentiende eeuw voerde Duitsland een sociale verzekering voor arbeidsongevallen, maar in Engeland werd deze juist afgeschaft vanwege de claimcultuur. Vervolgens komen het goederenrecht, personen- en familierecht en erfrecht aan bod. Smits sluit zijn studie af met een pleidooi voor de autonomie van de rechtssubjecten:

“private law allows individuals to know better than the state or anyone else what suits their needs and interests and to act accordingly.”

12.4 Toerekening van kennis

Een dissertatie van Nederlandse bodem mag in deze selectie niet ontbreken. Op 12 april van dit jaar promoveerde in Nijmegen de Amsterdamse advocate Branda Katan op een studie over toerekening van kennis aan rechtspersonen. In haar dissertatie geeft Katan een overzicht van het recht inzake toerekening van kennis. Zij heeft de casuïstiek daartoe verdeeld in twee groepen: eenvoudige gevallen en ingewikkelde gevallen (het onderscheid doet denken aan de anecdote van de twee advocaten die naast elkaar kantoor houden en waarvan de één het bordje heeft ‘voor moeilijke gevallen hiernaast’). Als voorbeeld van een ingewikkeld geval noemt Katan *kennisversplintering*. Daarbij weet de linkerhand niet wat de rechter hand doet, vanwege de slechte communicatie binnen de organisatie. Kennisversplintering is in ons land geen bekend verschijnsel en de jurisprudentie is schaars en casuïstisch. Dat is anders in Duitsland, waar *Wissensaufspaltung* een algemeen bestudeerd fenomeen is. We kunnen daar volgens de auteur heel goed te rade gaan om de leemten in het Nederlandse recht op te vullen.

In het geval van kennisversplintering geldt een rechtspersoon als bekend met bepaalde informatie indien hem naar verkeersopvattingen geen beroep toekomt op de onwetendheid van de handelende functionaris. Die verkeersopvattingen worden volgens Katan in belangrijke mate bepaald door het organisatiebeginsel. Of dat in het concrete geval zo is, moet worden vastgesteld aan de hand van de feiten en omstandigheden. Deze analyse geeft volgens de auteur een beoordelingskader aan de hand waarvan kan worden beoordeeld welke informatie heeft te gelden als kennis van de rechtspersoon. Niet altijd is interne uitwisseling van informatie aangewezen. De meeste lezers kennen wel het verschijnsel van *Chinese walls*. Daarnaast kan sprake zijn van geheimhoudingsplichten. Ook kan het gebeuren dat iemand kennis draagt in verschillende hoedanigheden. Een voorbeeld van dit laatste: geldt de kennis die de grootaandeelhouder bezit in een andere hoedanigheid dan die van deelnemer aan de algemene vergadering van aandeelhouders (AVA) als de kennis van de meerderheid van die AVA?

12.5 Modernisering van het Frans verbintenissenrecht

Vorig jaar onderging het Franse verbintenissenrecht – voor het eerst sinds 1804 – een grondige herziening: we zagen het hierboven. Natuurlijk heeft het nieuwe recht in Frankrijk een stroom van publicaties opgeleverd. Boeken, tijdschriftartikelen – van alles is er te koop. Een aantrekkelijke inleiding is die van François Ancel, Bénédicte Fauvarque-Cosson en Juliette Gest, *Aux sources de la réforme du droit des contrats*. Hierin wordt niet alleen beredeneerd de ontwikkeling van het nieuwe regime geschetst, tevens wordt de vooralsnog mislukte poging om een Europees contractenrecht tot stand te brengen uit de doeken gedaan. Fauvarque-Cosson is een van Frankrijks top-civilisten van het moment die ook bij veel van de hier besproken projecten betrokken is geweest; haar mede-auteurs waren als magistraat bij het project betrokken en publiceren regelmatig over Europees privaatrecht.

De auteurs geven allereerst enige geschiedenisles. De aanzet voor een nieuw algemeen deel van het contractenrecht was er al ten tijde van de eerste *centenaire* van de *Code Napoléon*, in 1904 dus. Een parlementaire commissie ging aan de slag, zonder resultaat. Ook het project-Julliot de la Morandière was onsuccesvol. Pas toen de president van de republiek Jacques Chirac er zijn schouders onder zette, kwamen er voorstellen tot verandering. De commissie-Catala produceerde een ontwerp-algemeen deel; Terré deed iets soortgelijks, evenals de *Chancellerie*. De auteurs van dit boek geveninzicht in de wijze waarop de teksten elkaar hebben beïnvloed.

12.6 De toekomst van het privaatrecht down under

In 2017 signaleerde deze kroniek verschillende Australische publicaties. Een daarvan, biedt een perspectief op de toekomst van het privaatrecht in de eenentwintigste eeuw. Het boek telt zesentwintig bijdragen die zijn verspreid over vijf delen.

In deel I van het boek ziet Kit Barker als de grootste uitdaging van deze eeuw:

“how best to connect the various actors and actions to one another in a way that is most likely to promote our collective ends.”

Dan volgt een opstel over uitdagingen voor het privaatrecht in het algemeen door de Engelsman Andrew Burrows. De toekomst van het aansprakelijkheidsrecht wordt behandeld door Ken Oliphant (Bristol). Deze komt met enige revolutionaire ideeën, die zijn ingegeven doordat hij niet in staat bleek om zijn voordracht met als titel ‘Let’s codify the neighbour principle’ uit te schrijven. Kennelijk dacht hij: dat kan niet aan mij liggen, dus ligt het aan het aansprakelijkheidsrecht.

De Israëliër Hanoch Dagan komt tot de conclusie:

“In order for private law to better conform to its normative promise, its carriers must proactively seek to enrich the repertoire of sufficiently distinctive contract types and property forms it offers and furthermore design sufficiently salient and vibrant residual categories for both contract and property.”

Warren Swain (Auckland) heeft forse kritiek op de wijze waarop het onderwijs in het contractenrecht in Australië vorm heeft gekregen.

Deel II van het boek ziet op wetgeving, codificatie en de rol van de *common law*. Martin Hogg schetst de positie van het Schotse recht op het snijvlak van *common* en *civil law*. Hij pleit voor codificatie van het Schotse recht.

In deel III gaat het om *complex systems and interactions*. Een van die raadselachtige figuren van de *common law* is het verschijnsel van *equity*. Henry Smith (Harvard) wijdt zijn opstel

aan de vraag of en in hoeverre *equity* en *common law* dienen te fuseren. De Engelsman Hugh Collins belicht de opkomst van fundamentele rechten in het privaatrecht. T.T. Arvind en Joanna Gray belichten de toekomst van het privaatrecht in de regulerende staat. Prue Vines bepleit bij wet vast te leggen dat het aanbieden van verontschuldiging *niet* tot afwijzing van verzekeringsdekking kan leiden. Genevieve Grant *et al.* analyseren het probleem dat zich voordoet indien een som ineens ontoereikend blijkt als schadevergoeding.

Deel IV telt acht bijdragen. De Brit Andrew Tettenborn toont aan dat de *common law*, anders dan *civil lawyers* wel denken, zowel partiële als algehele opschortingsrechten kent. James Edelman bespreekt de vraag of recht op vergoeding bestaat voor onrechtmatige opsluiting zonder dat enige schade is geleden. Tsachi Keren-Paz (Keele) werpt hetzelfde probleem op, maar dan vanuit de casus dat een consument zonder dit te beseffen voedsel tot zich neemt dat hij op ethische of religieuze gronden had willen vermijden. Eliza Mik (Singapore) analyseert het recente verschijnsel van *persuasive technology*: internetbedrijven. De Canadese Erika Chamberlain wijst op het ontstaan van een geheel nieuwe onrechtmatige daad, die van 'harmless breach of privacy'. De eveneens Canadese Anne Schuurman en Zoë Sinel zoeken naar een verklaring voor het feit dat emotionele schade moeilijker te claimen lijkt dan fysiek letsel. David Rolph analyseert de interactie tussen laster en privacy.

12.7 *Third party litigation funding*

Een nieuwe ontwikkeling in het recht uit Australië is *third party litigation funding*, het verschijnsel dat 'een private derde partij, zonder bestaande betrokkenheid bij een zaak en met commercieel motief de kosten van een gerechtelijke procedure of procedure voor alternatieve geschilbeslechting op zich neemt, in ruil voor een financiële beloning, over het algemeen uitgedrukt in een deel van de opbrengst van de vordering'. In zijn *Third party litigation funding* geeft de Haagse advocaat Joost Luiten niet alleen aan waar het verschijnsel vandaan komt, waar het gehanteerd wordt, hoe het gekwalificeerd moet worden en welke wettelijke regels er voor gelden. De auteur besteedt ook aandacht aan de begrippen *maintenance* en *champerty* in het Engelse recht en aan de *Code of conduct for litigation funders* van 2011, herzien in 2014. Ook het Duitse recht, waar procesfinanciering verder is ontwikkeld dan bij ons, komt aan bod.

12.8 *Vergelijkend goederenrecht*

Een Canadees-Italiaanse samenwerking resulteerde in een *research handbook* onder redactie van Michele Graziadei (Turijn) en Lionel Smith (McGill) over vergelijkend goederenrecht. De 21 bijdragen zijn verdeeld over drie delen. Deel I ziet op perspectieven vanuit andere disciplines: 'Property in prehistory' en 'The anthropology of property'. Deel II kreeg het opschrift 'The private property model and its grammar'. Het bevat bijdragen over 'Objects of property rights: old and new', de structuur van het goederenrecht in het licht van de kloof tussen *common law* en *civil law*, de *numerus clausus* van het goederenrecht, de *state of art* in het

rechtsvergelijkend onderzoek van het trustrecht. 'transfer of property inter vivos' en 'bezit als communicatie'. Deel III gaat over 'Contested global dimensions of property law'. Dit deel bevat onder andere bijdragen over 'Comparative constitutional property law', 'Systems of public ownership', 'Access to nature', waterrecht, 'Land law in the age of globalization and land grabbing', het veranderende goederenrecht in 'Formalizing property in Latin America', 'Property and the religious sphere', 'cultural property in international law', 'the land rights of indigenous peoples under international law', 'indigenous territorial rights in the common law' 'Community rights to forests in the tropics' en 'Customary tenure: remaking property for the 21st century'.

12.9 *Uitleg van contracten in de common law*

Een van de top-auteurs in de *common law* is de Canadees Stephen Waddams (Toronto). In het Australische *Journal of Contract Law* schetst hij de relatie van uitleg van contracten en andere leerstukken. Meer dan zeventig jaar geleden was er al een controverse over de betekenis van beginselen voor de uitleg. Van belang is dat praktische overwegingen hierbij een majeure rol spelen, maar soms in uiteenlopende richtingen wijzen. De functie van de advocatuur bestond volgens Robert Megarry vooral hierin dat zij de rechter argumenten aanreikt om een selectie uit verschillende uiteenlopende beginselen te maken. Waddams besteedt vervolgens aandacht aan de objectieve contractsuitleg, de *parol evidence rule*, *mutual assent*, *plain meaning*, *entire agreement clauses*, precedent, *surrounding circumstances*, *implied terms*, *good faith*, *rectification* en *unfairness*. Een plezierige inleiding tot het Engelse recht.

12.10 *Internationaal procederen*

Een flink aandeel in de productie van privaatrechtelijk Nederland bestaat in preadviezen voor de diverse algemene en gespecialiseerde juristenverenigingen. Het zou wel merkwaardig zijn als daar niet eens een juweel tussen schuilt dat in deze selectie thuishoort. Dit jaar koos de jury daartoe het preadvies *Internationaal procederen* voor de Nederlandse Vereniging voor Procesrecht uit. Het is geschreven door A.R.J. Croiset van Uchelen, W.H.A.M. van den Muijsenbergh, S.M.C. Nuijten. Voor een beknopte aankondiging verwijs ik naar par. 9 onder 9.4 hierboven.

12.11 *En de winnaar is ...*

De Grote Prijs van NTBR van 2017 gaat uit naar *Aux sources de la réforme du droit des contrats*. Ik citeer uit het geheim beraad van de jury:

"De jury zou de prijs graag hebben toegekend aan de Canaris-bundel, maar twee argumenten pleiten daartegen. In de eerste plaats heeft een van de juryleden daar zelf in geschreven, hetgeen op zichzelf reeds prohibitief is. In de tweede plaats is het de vraag of deze mooie bundel wel het geëigende medium is om niet Frieda weer entoesiast voor de studie te maken."

Toegegeven: dat geldt mogelijk ook voor de Franstalige prijswinnende bundel van Bénédicte Fauvarque-Cosson c.s.

Maar in dit boek wordt zoals boven onder 12.5 aangegeven niet alleen de ontwikkeling van het nieuwe regime geschetst, tevens wordt de vooralsnog mislukte poging om een Europees contractenrecht tot stand te brengen uiteengezet. Fauvarque-Cosson is een van Frankrijks top-civilisten van het moment die ook bij veel van de hier besproken projecten betrokken is geweest; haar mede-auteurs waren als magistraat bij het project betrokken en publiceren regelmatig over Europees privaatrecht. Een fascinerende publicatie.

(François Ancel, Bénédicte Fauvarque-Cosson & Juliette Gest, *Aux sources de la réforme du droit des contrats*, Parijs: Dalloz 2017, 255 p.; Kit Barker, Karen Fairweather & Ross Grantham (red.), *Private law in the 21st century*, Oxford: Hart 2017, 567 p.; A.R.J. Croiset van Uchelen, W.H.A.M. van den Muijsenbergh & S.M.C. Nuijten, *Internationaal procederen*, Den Haag: Boom Juridisch 2017, 71 p.; Michele Graziadei & Lionel Smith (red.), *Comparative property law/Global perspectives*, Cheltenham: Elgar 2017, 520 p.; Arthur Hartkamp, Carla Sieburgh & Wouter Devroe (red.), *Cases, materials and text on European law and private law*, Oxford: Hart 2017, 528 p.; Branda Katan, *Toerekening van kennis aan rechtspersonen*, diss. Nijmegen, Deventer: Wolters Kluwer 2017, 609 p.; L. Luiten, *Third party litigation funding*, Den Haag: Boom Juridisch, 121 p.; P. van Schilfgaarde, *De redelijkheid en billijkheid in het ondernemingsrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2016, 311 p.; Jan M. Smits, *Advanced introduction to private law*, Cheltenham: Elgar 2017, 130 p.; Stephen Waddams, 'Contractual interpretation in relation to other aspects of contract law', (2017) 34 *Journal of Contract Law*, p. 70-95)

In komende kronieken te verwachten

- Algemene beginselen van Europees recht
- Altruïsme
- 50 feilen van het nieuwe BW
- Vereniging met de lange naam
- Redelijkheid & billijkheid
- In verbondenheid
- Consumentenkrediet empirisch onderzocht
- Belgisch aansprakelijkheids- en verzekeringsrecht
- Actio Serviana